

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирена – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ

ПОЧЕЦИ ИСТРАЖИВАЊА И ЗБРИЊАВАЊА СПОМЕНИКА

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ

У местима кроз која сам прошао, још сам се уверио, да је по великом броју цркава, манастира и замака (нема ни српско ни арнауташко село без једне, а има их и са 2–3 цркве, као што нема ни једног узвишеног брда и ћувика без трагова од градова и замака), била некад велика насељеност и велико богатство, а српски народ и веома побожан... Велика побожност народа Српског у Старој Србији и сада га још крепи да истраје и даје му наде на бољу будућност.¹

Цркве и манастире очуване на простору такозване Старе Србије, која се све до 1912. године налазила у границама османске државе, страни и домаћи путописци и учени људи тог времена почели су да обилазе и проучавају тек од средине XIX столећа. Управо тада и започињу прикупљање грађе о српским средњовековним споменицима у косовскометохијској области, интересовање за њих и њихово проучавање, које, захваљујући прегалаштву више генерација истраживача, траје све до данас. Њиховим залагањем добијена је веродостојна представа о прошлости, архитектури, скулптури и сликарству цркава и манастира на Косову и Метохији. Неретко у изузетно тешким околностима, у другој половини XIX столећа тек понеки домаћи истраживачи старина и путници, као што су били Милош Милојевић,² Стојан Новаковић,³ Панта Срећковић,⁴ Спиридон Гопчевић,⁵ Тодор П. Станковић,⁶ Милојко Веселиновић⁷

и Милош Велимировић,⁸ те Гедеон Јосиф Јуришић⁹ и Серафим Ристић,¹⁰ двојица дечанаца, посећују споменике у косовскометохијској области. Важне писане трагове о својим посетама оставили су и страни путописци и учени људи тога доба, попут Аустријанаца Амија Буеа¹¹ и Јохана Георга фон Хана,¹² Руса Александра Федоровича Гилфердинга¹³ и Ивана Степановича Јастребова,¹⁴ као и Британки Џорџине Мјур Макензијево и Аделине Полине Ирбијево.¹⁵ У њиховим белешкама, поткрепљеним историјским подацима, те информацијама о обичајима и начину живота становништва, налазе се и најранији помени и описи српских цркава и манастира на Косову и Метохији. У целини узев, пажњу поменутих путописаца и свештених лица привлачиле су пре свега најзначајније српске средњовековне задужбине – Дечани, Грачаница, Бањска, Богородица Љевишка и Пећка патријаршија. Будући да им је главни циљ био да упознају историју тих споменика, описивали су првенствено представе ктитора и бележили натписе који су се могли прочитати покрај њих. Тако је, рецимо, Гедеон Јуришић први описао ктиторске портрете у Грачаници и Богородици Одигитрији у Пећи и забележио натписе који се налазе над њима.¹⁶ Тек понеки истраживачи усмеравали су пажњу

¹ Станковић, *Пућине белешке*, 64–65.

² Милојевић, *Пућојис I; истио, II; истио, III*.

³ Новаковић (Ст.), *Ново Брдо*, 263–355.

⁴ Срећковић, *Пућничке слике*, 12–35.

⁵ Гопчевић, *Сџара Србија*.

⁶ Станковић, *Пућине белешке*.

⁷ Веселиновић, *Кроз Косово*, 298–350.

⁸ Велимировић, *Васојевићи*, 53–189.

⁹ Јуришић, *Дечански њрвенац*.

¹⁰ Ристић (С.), *Дечански споменници*.

¹¹ Boué, *Recueil*.

¹² Hahn, *Reise von Belgrad*.

¹³ Гилфердинг, *Пућовање*.

¹⁴ Јастребов, *Подаци за историју цркве*, 182–257; исти, *Стара Србија и Албанија*, 1–267; исти, *Подаци за историју српске цркве*.

¹⁵ Макензи, Ирби, *Пућовање*.

¹⁶ Јуришић, *Дечански њрвенац*, 98, 116–118.

Сл. 377 и 378. Пешка патријаршија, јужна и западна фасада пре конзерваторско-рестаураторских радова из 1931–1932. године

на друге ликове и композиције са зидова наведених храмова. Александар Гиљфердинг је поменуо Лозу Немањића у Грачаници,¹⁷ Макензијева и Ирбијева указују на представу Пантократора у куполи те цркве,¹⁸ а Милош Милојевић пише о фрескама у

¹⁷ Гиљфердинг, *Пушовање*, 211–212.

¹⁸ Макензи, Ирби, *Пушовање*, 177–178.

грачаничком олтарском простору.¹⁹ Потоњи истраживач је веома детаљно и прецизно пописао композиције и засебне представе светих у куполи, олтарском простору и западном делу Богородичине цркве у Пећи.²⁰ С друге стране, мањи споменици слабо познате прошлости остајали су често ван интересовања поменутих путописаца и љубитеља старина. Уколико су их и посећивали, помињали су их најчешће само успутно (на пример, цркве у Ваганешу и Рајановцу, манастир Соколицу²¹ и остатке манастира Богородице Хвостанске²²), а само су их понекад опширније описивали уочавајући њихов значај (рецимо, цркве Ваведења у Девичу²³ и Липљану,²⁴ дечанске испоснице,²⁵ испосницу Светог Петра Коришког²⁶ и храмове Ваведења у Пећанима и Светог Николе у Бањи у Дреници²⁷). Ипак, Гиљфердинг и Јастребов, поменути руски путници и истраживачи, били су први који су научну пажњу скренули на неколико властеоских задужбина у Призрену и његовој околини. Александар Гиљфердинг је указао на постојање призренских цркава Светог Николе и Светог Спаса,²⁸ док је Иван Степанович Јастребов ишчитао и објавио ктиторски натпис из цркве у Муштушту, те натписе из цркве у Речанима и храма Светог Николе у Призрену, и изнео податке о цркви Светог Спаса у поменутом граду.²⁹

Иако је у потоњем периоду настављено са објављивањем радова у којима је, слично као у делима путописаца, без опширнијих података помињано постојање појединих споменика на територији Старе Србије,³⁰ последњу деценију XIX века и почетак XX столећа обележила је појава првих стручних тек-

¹⁹ Милојевић, *Пушойис* I, 144–169.

²⁰ *Исјо*, II, 241–249.

²¹ Станковић, *Пушине белешке*, 32, 35, 168–169.

²² Милојевић, *Пушойис* II, 165–167.

²³ *Исјо*, 114–122.

²⁴ Веселиновић, *Кроз Косово*, 301, 330–336.

²⁵ Макензи, Ирби, *Пушовање*, 331–341.

²⁶ Гиљфердинг, *Пушовање*, 194–195.

²⁷ Јастребов, *Подаци за историју цркве*, 185–186; исти, *Подаци за историју српске цркве*, 59.

²⁸ Гиљфердинг, *Пушовање*, 187.

²⁹ Јастребов, *Подаци за историју цркве*, 186, 187, 199; исти, *Стара Србија и Албанија*, 43–44, 64; исти, *Подаци за историју српске цркве*, 60–61, 64.

³⁰ Нушић, *Косово* I, 108, 114–115; Костић (П.), *Манастир Св. Марка*, 233–234.

Сл. 379. Свети апостоли у Пећи, купола, фреске из XIII века под слојем живописа из 1875, снимак начињен током конзерваторско-рестаураторских радова из 1931–1932. године

Сл. 380 и 381. ПЕЊКА ПАТРИЈАРШИЈА, ЈУЖНА ФАСАДА ПРИПРАТЕ ТОКОМ КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИХ РАДОВА ИЗ 1931–1932. ГОДИНЕ

стова и студија монографског карактера у којима су манастири и цркве на том подручју, услед ширег интересовања за њихово истраживање, тумачени са историјскоуметничког аспекта. Њихови аутори, за разлику од старијих испитивача старина,

приступили су заснованијим разматрањима градитељских и сликарских вредности споменика на Косову и Метохији. Тако је Стојан Новаковић био аутор монографског рада о манастиру Бањској, у којем је исцрпно описана и реконструисана повест ове задужбине краља Милутина.³¹ С друге стране, Божидар Николајевић и Андра Стефановић уврстили су у своје прегледе најзначајнијих цркава средњовековне Србије Бањску, Грачаницу, Дечане, Пећку патријаршију и Богородицу Љевишку у Призрену. Архитектуру наведених цркава анализирали су с многих аспеката, почев од особености планова, преко техника зидања и конструктивних склопова, до начина украшавања фасада, настојећи да пронађу узоре које су следили њихови градитељи.³²

Српско средњовековно зидно сликарство пак било је у средишту интересовања Владимира Р. Петковића, који је унео нов дух у проучавање старина. Тај историчар уметности се у својим раним радовима из 1906. године – а реч је о синтетичком прегледу српске уметности средњег века и проблемској анализи портрета ктитора – од споменика на Косову и Метохији укратко осврнуо на Бањску, Грачаницу и Дечане.³³ Када је живопис у питању, судећи по објављеним радовима, може се закључити да је највећу пажњу домаћих и страних учених људи и стручњака активних у раздобљу до Великог рата привукла Грачаница. Ипак, настојање да се фреске поменуте Милутинове задужбине темељно проуче резултирало је текстовима у којима је грачанички живопис изнова и потпуније описиван, уз тек понеки осврт на поједине теме из њеног сликаног програма.³⁴ Када је реч о хришћанским храмовима на Косову и Метохији, европска културна и научна јавност такође је била највише упозната с Грачаницом, будући да је знаменити француски византолог Габријел Мије у свом тексту у оквиру трећег тома велике едиције опште историје уметности Андреа Мишела писао једино о њеној

³¹ Новаковић (Ст.), *Манастир Бањска*, 1–55 (на крају свог монографског текста Новаковић објављује забелешке и, уз извесне измене, цртеж основе бањске цркве који је израдио Тодор П. Станковић).

³² Nikolajewitsch, *Die Kirchliche Architektur*, 36, 41, 43, 44, 47, 50, 51, 52, 53, Abb. 1, 3a и b; Стефановић (А.), *Стара српска црквена архитектура III*, 124–133.

³³ Петковић (В. Р.), *Уметности у Срба*, 176, 178, 179; исти, *Ликови ктитора*, 303.

³⁴ Нушић, *Косово II*, 41–46; Кондаков, *Македонија*, 206–210, рис. 143–149.

архитектури и живопису, сматрајући је спомеником чије је „сликарство најпознатије међу Србима“.³⁵

Запажања првих путописаца и љубитеља старина који су обилазили Стару Србију, иако понекад допуњена маштом, веома су значајна. У њиховим радовима саопштени су подаци о средњовековној архитектури и сликарству чијих сачуваних трагова данас нема. Осим тога, захваљујући грађи која је сакупљена и објављена у тим путописима, домаћа и страна јавност била је обавештена о постојању и вредности српских старина на територији Отоманског царства. Описи и чињенице публиковани у радовима помених архитеката и историчара уметности такође су подстакли потоње истраживаче да обиђу српске манастире на подручју такозване Старе Србије и допринели су развоју интересовања за њих. Иако често оспоравани, а касније исправљани или допуњавани, подаци саопштени у путописима били су незаобилазни за потоње истраживаче и представљали су полазну основу даљих научних испитивања споменика.

Нова етапа у проучавању цркава и манастира на Косову и Метохији уследила је после Првог светског рата, када се та област нашла у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Истовремено су се стекли услови за снимање споменика на терену, па су током треће и четврте деценије XX века стручни тимови Народног музеја у Београду у више наврата путовали на Косово и Метохију и тамо боравили.³⁶ У том раздобљу истражени су углавном најзначајнији споменици, а у зависности од обима посла и финансијских средстава, поједине цркве и манастири, пре свега Дечани, снимани су током неколико кампања. У време управничког мандата Владимира Р. Петковића у Народном музеју (1919–1935), упоредо са снимањем, текла су и систематска испитивања архитектуре и сликарства српских средњовековних споменика. Петковић је са стручном екипом више пута између 1920. и 1935. путовао на Косово и Метохију ради испитивања и снимања споменика. Католикон Дечана – његова архитектура, живопис и предмети у манастирској ризници – највише је истраживан: током 1922. и 1926, те 1929. године, када су чишћење и снимане фреске, које су потом проучаване и снимљене 1933. и 1934. године (т. XXVI). Манастир

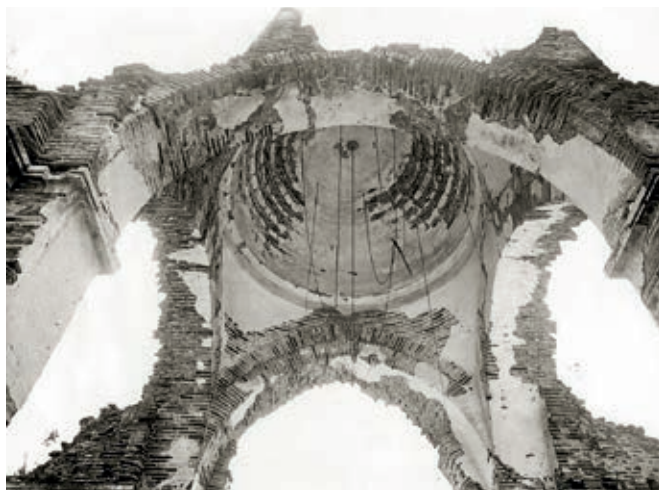

Сл. 382. Пећка патријаршија, јужна фасада припрате по завршетку радова из 1931–1932. године

Грачаница и Пећка патријаршија снимани су и истраживани у два наврата: Милутинова задужбина 1920. и 1928. године, а пећки комплекс 1922. и 1926. године. Исте године, 1926, снимана је и црква Светог Стефана у Бањској, која је неколико година пре тога, тачније 1920, први пут научно проучена. Године 1924. предмет истраживања биле су цркве у Призрену – Богородица Љевишка и Свети Спас. И у наредном периоду, док је на челу Музеја кнеза Павла био Милан Кашанин (1935–1944), настављено је са обиласцима цркава и манастира у косовскометохијској области. Будући да је нова музејска управа желела да формира богату фото-архиву и да начини што већи број снимака свих важнијих споменика у земљи, између 1936. и 1938. фотографисани су Грачаница, Пећка патријаршија и Дечани, а живопис

³⁵ Michel, *Histoire de l'art*, 952, fig. 534 (G. Millet).

³⁶ Прерадовић, *Истраживања и снимања средњовековних споменика*, 83–89; иста, *Истраживање и снимање*, 13–15, 17–19, 21–23.

Сл. 383 и 384. Црква Светог Стефана у Бањској пре конзерваторско-рестаураторских радова, снимци из 1934. године

и скулптура потоњег манастира и током наредне две године, 1939. и 1940. Тада је музеј обавио последње снимање неког средњовековног споменика, а даљи теренски рад спречен је избијањем Другог светског рата. Током свих поменутих кампања начињено је око 1.500 снимака споменика на Косову и Метохији и урађен је велики број акварела с распоредом живописа и приказом архитектуре.³⁷

У међувремену се ширио круг истраживача, архитеката и историчара уметности који су истраживали

³⁷ Иста, *Истраживања и снимања средњовековних споменика*, 83–89; иста, *Истраживање и снимање*, 13–15, 17–19, 21–23.

српске старине у косовскометохијској области, а растао је и број гласила у којима су прикупљена грађа и исходи истраживања публиковани. Између два светска рата споменици на Косову и Метохији помињу се у прегледима српског средњовековног градитељства,³⁸ скулптуре³⁹ и живописа,⁴⁰ објављују се записи и натписи сачувани у њима (рецимо из Светог Димитрија у Пећи, цркве у Ђураковцу, из Богородице Хвостанске, Дечана, Богородице Љевишке, Будисаваца и Грачанице),⁴¹ те штампају засебне, краће студије о појединим храмовима,⁴² као и извештаји о испитивању манастира Бањске.⁴³ Године 1927. започето је археолошко истраживање остатака Светих арханђела код Призрена (сл. 238, 387). Радовима је руководио и њихове резултате објавио Радослав Грујић,⁴⁴ а то је подстакло даља истраживања.⁴⁵ На потребу за откопавањем гробног храма цара Душана као изузетно значајног споменика, „и у

³⁸ Strajnić, *Srpske zadužbine*, 13–14, Т. VII, IX; Марковић (В.), *Православно монаштво*, 92–95, 99–100, 104–106; Бреје, *Српске цркве*, 40, 44, 45, сл. 13; Бошковић, *Значај споменика*, 70; Kašanin, *L'art yougoslave*, 25, pl. 56–58.

³⁹ Kašanin, *Српска средњовековна скулптура*, 11–14.

⁴⁰ Окуневъ, *Сербскія средневековыя стенописи*, 6, 8, 13–16, 19, 30; Kašanin, *L'art yougoslave*, 28, pl. 50–55, 60–61; Petković (V. R.), *La peinture serbe I; иста, II*, 10, 29–35, 37–47, fig. 5–17, 30–35, Pl. XXII–XXIX, LXXXII–LXXXV, LIX–LXXXI, LXXVI–CXI, CXXVIII–CXLIII.

⁴¹ Петковић (В. Р.), *Написи и записи*, 19, 29, 30; Мано-Зиси (Ђ.), *Један запис*, 185–191, Т. XXXVI–XXXVIII; Петковић (В. Р.), *Записи и написи*, 38, 39, 40, 46.

⁴² Bréhier, *Уписи*, 3–8; Bošković, *Deux églises*, 206–212, fig. 147–153, Т. XXIV–XXVII; Дероко, *Бањска*, 107–109; иста, *Црква манастира Дечана*, 135–146, сл. 1–13; Бошковић, *Проблем*, 47–52; Smirnov, Bošković, *L'Eglise*, 68–82 (Dj. Bošković).

⁴³ Бошковић, *VII. Извештаји*, 215–218; иста, *Извештај*, 168–172, сл. 47–49.

⁴⁴ Грујић, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена*, 239–274. Неколико месеци пре него што је Радослав Грујић у *Гласнику Скопској научној друштва* публиковао исцрпан извештај о резултатима истраживања остатака гробне цркве цара Душана, у дневном листу *Политика* објављена су два текста о радовима на поменутом комплексу. У тексту анонимног аутора Сима Поповић, ректор призренске Богословије, који је с Грујићем учествовао у испитивању рушевина, укратко обавештава о открићима на локалитету (*Откопавање*, 5), док у другом, знатно дужем тексту, који је потписао М. Ковачевић, Радослав Грујић износи детаљније податке о тромесечним ископавањима манастира Светих арханђела [Ковачевић (М.), *Задужбина цара Душана*, 5–6].

⁴⁵ Поповић (П.), *Црква Светих Арханђела*, 55–58; Бошковић, *Рушевине Св. Николе*, 231–233; Васић, *Жича и Лазарица*, 85–88, 91–92, сл. 74.

интересу науке и у интересу наше националне ствари“, указао је неколико година раније Владимир Р. Петковић.⁴⁶

С друге стране, први научни текстови у којима су опширно разматране архитектонске особености Грачанице и Бањске, затим дечанског саборног храма, као и пећких цркава, произашли су из пера француског византолога Габријела Мијеа.⁴⁷ Анализирајући архитектуру тих храмова и њихов просторни склоп, те прилажући цртеже основа, подужног и попречног пресека грађевина, Мије даје стилску поделу српске архитектуре на школе: Грачаница припада *српско-византијској*, а Свети апостоли у Пећи, Бањска и Дечани *рашкој школи*.⁴⁸ О поменутих споменицима писали су потом и српски научници – археолог Милоје Васић⁴⁹ и архитекта Ђурђе Бошковић.⁵⁰ У њиховим радовима анализирана је и архитектонска пластика поменутих храмова, односно скулптурална декорација портала, прозора, конзола и капитела. Начелно, све до Другог светског рата истраживачи су посвећивали релативно мало пажње проучавању скулптуре на споменицима Косова и Метохије. Она је обично само сажето описивана. Тако су, рецимо, представљени скулптура Богородице с Христом коју је у цркви села Соколице открио Растко Петровић 1920. године⁵¹ и фрагменти каменог украса Душанове призренске задужбине, пренети у Куршумли-хан у Скопљу (сл. 388).⁵² Темељно су проучени само иконографски програм и стилске особености клесаног украса Дечана.⁵³

У међуратном периоду у средишту интересовања истраживача биле су фреске сачуване на зидовима српских храмова на Косову и Метохији. Оне су подстакле бројне научнике да пишу о појединим темама, да истражују иконографске и стилске особености

⁴⁶ Петковић (В. Р.), *Манасџир Св. Арханђела*, 20.

⁴⁷ Millet, *L'ancien art serbe*, 61–62, 66, 68, 71, 102–106, pl. 52, 102–110, fig. 62, 63–67.

⁴⁸ *Исџо*.

⁴⁹ Васић, *Жича и Лазарица*, 50–52, 64–84, 123–125, 207–216.

⁵⁰ Бошковић, Петковић, *Манасџир Дечани I*, 19–61, 115–158 (Ђ. Бошковић).

⁵¹ Петровић (Р.), *Свети сељанка*, 4; Дероко, *Скулптура Мајере Божје*, 119; Месеснел, *Скулптура Богородице*, 57–75.

⁵² Грујић, *Опкојаване Светиш Арханђела код Призрена*, 264, 269–271, сл. 20–34; Поповић (П.), *Два старца манасџира*, 236–237.

⁵³ Bošković, *Sur un passage*, 5–8; исти, *La sculpture de Dečani*, 37–47; Бошковић, Петковић, *Манасџир Дечани I*, 62–98, 159–193 (Ђ. Бошковић).

Сл. 385 и 386. Црква Светог Стефана у Бањској током радова, снимци из 1938. и 1939. године

живописа и проналазе им аналогije. О представама историјских личности – владара, племића и црквених лица – у Грачаници, Богородици Љевишкој, Дечанима и Богородици Одигитрији у Пећи писало је

неколико научника посвећених проучавању српског средњовековног портрета,⁵⁴ међу којима посебну пажњу заслужује Светозар Радојчић. У делу посвећеном портретима српских владара у средњем веку, уводећи нов приступ у проучавање ове теме, он описује и иконографски и стилски анализира представе историјских личности из Грачанице и Дечана, као и оне са западног зида Богородице Љевишке, које први пут објављује.⁵⁵ Иконографију појединих сцена и циклуса из Грачанице, Дечана и Богородице Одигитрије у Пећи, уз указивање на аналогне примере, разматрали су у својим радовима Владимир Р. Петковић,⁵⁶ Лазар Мирковић,⁵⁷ Јожеф Мисливец⁵⁸ и Николај Окуњев.⁵⁹ Истом проблематиком бавио се и француски византолог Габријел Мије, који је фреске из поменутих храмова укључио у своја разматрања јеванђељских сцена у касновизантијској уметности.⁶⁰ С друге стране, у оквиру синтетичких и монографских радова о споменицима на Косову и Метохији знатно мање пажње посвећивано је разматрању програма зидног сликарства. Исто тако, недовољно је истраживан однос фресака и простора у којем су сликане,⁶¹ као и уметничке одлике живописа.⁶²

Поменути теренски обиласци и истраживања српских средњовековних споменика у косовскометохијској области у међуратном периоду омогућили

⁵⁴ Petković (V. R.), „Loza Nemanjića“, 97–100; исти, Ликови, 25; Васић, *Архиепископ Данило II*, 245–246; Петковић (В. Р.), *Из сџара српској живописи*, 107–109; Поповић (П.), *Краљ Милутићин*, 113–114; Окупев, *Портрети краљевих ктиторов*, 87–88, нап. 1, 89–91; Петковић (В. Р.), *Портрети једној властелини*, 95–101; Кашанин, *Српски средњовековни портрети*, 257–261; Bošković, *Deux „coupons“ de vie*, 63–64.

⁵⁵ Радојчић, *Портрети*, 34, 38–46, 51–55, 57–59.

⁵⁶ Петковић (В. Р.), *Живопис*, 145–170; исти, *Парабола*, 23–27; исти, *Једна слика*, 17–19; исти, *Фреске са представом Премудрости*, 319–320; исти, *Циклус слика*, 7–11; исти, *Из црквеној календара*, 79–86, сл. 1–10; Бошковић, Петковић, *Манастир Дечани II*, 1–70 (В. Р. Петковић).

⁵⁷ Мирковић, *Пресвета Богородица*, 3–4, сл. 1.

⁵⁸ Myslivec, *Svatý Jiří*, 304–369.

⁵⁹ Wratislaw-Mitrović, Okunev, *La Dormition*, 158–160, 166, pl. VIII, IX/1–2, XI, XII/1–2.

⁶⁰ Millet, *Recherches*, на разним местима.

⁶¹ Радојчић, *Грачаница и Дечани*, 130–133.

⁶² Okunev, *Monumenta II*, 4, pl. 7–8; Petković (V. R.), *Un peintre*, 135; Радојчић, *Грачаница*, 24–34; исти, *Фреске у Милутићиним задужбинама*, 205–207; Бошковић, Петковић, *Манастир Дечани II*, 70–71 (В. Р. Петковић).

су, с једне стране, спознају њихових уметничких вредности и, с друге, увид у стање њихове очуваности. Уједно, они су били од велике важности за развој свести о значају српских старина на Косову и Метохији и за њихово очување у потоњим временима. Стога су представљали кључан подстицај и пружали су поуздан основ за покретање рада на збрињавању архитектуре и живописа тих споменика. Непостојање државне службе за заштиту културних добара и закона о чувању непокретног наслеђа умногоме је отежавало одржавање старих цркава и манастира. На потребу за проучавањем и збрињавањем средњовековних споменика у Србији указивали су оновремени научници,⁶³ а стручна служба Народног музеја, предвођена агилним управником Владимиром Р. Петковићем, настојала је, кад год је то било могуће, да преузме бригу о очувању цркава и манастира. Такође се старала о њиховој заштити на терену, спречавала је њихово рушење и нестручна археолошка ископавања.⁶⁴ Као музејски управник Петковић се више пута, нажалост безуспешно, залагао код Министарства вера, надлежног и за споменике културе, да се донесе закон о заштити старина.⁶⁵ На важност доношења тог закона указивали су и Светозар Радојчић и Ђурђе Бошковић,⁶⁶ а потоњи научник је истицао и чињеницу да је Југославија „једина држава у Европи, а такође и једна од ретких у целом свету, у којој овај закон још није донесен“.⁶⁷ Њихови напори нису уродили плодом будући да се црква највише супротстављала доношењу закона о старинама, пре свега због бојазни да ће њен утицај и надлежност над имовином бити умањени, односно услед несхватања „да и неко други, а не они сами, може да одређује план и систем рада на чувању и обезбеђивању старих споменика“.⁶⁸

⁶³ Стефановић (А.), *Стара српска црквена архитектура I*, 514–522; исти, *Стара српска црквена архитектура и њен значај II*, 47–54; Дероко, *Поводом једној S.O.S. ајела*, 838–842 (указао је на неопходност осигуравања Бањске, Грачанице и Дечана и чињеницу да се од почетка XX века готово ништа није радило на заустављању пропадања средњовековних споменика).

⁶⁴ Прерадовић, *Истраживања и снимања средњовековних споменика*, 86; иста, *Истраживање и снимање*, 22.

⁶⁵ Иста, *Истраживања и снимања средњовековних споменика*, 86; иста, *Истраживање и снимање*, 19.

⁶⁶ Бошковић, *Споменици прошлости I*, 379–380; исти, *Споменици прошлости III*, 544; Радојчић, *Средњовековне фреске*, 12.

⁶⁷ Бошковић, *Споменици прошлости I*, 379.

⁶⁸ Исти, *Комисија*, 367.

Сл. 387. Свети Арханђели код Призрена, археолошко ископавање у манастиру, снимак из 1927. године

Први покушај организоване заштите у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца повезује се с формирањем Комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика при Министарству вера 1923. године.⁶⁹ Под надзором и контролом те комисије, прикључене 1930. Синоду Српске православне цркве и привремено укинута 1934, извођени су, када је реч о споменицима у косовскометохијској области, радови на обнови Пећке патријаршије и цркве Светог Стефана у Бањској.⁷⁰ Након двогодишњег прекида, увидевши потребу за даљом стручном сарадњом, Синод је 1936. године основао Саветодавну комисију за чување архитектонских споменика. Упркос разним потешкоћама у раду, њени су чланови на неколико седница одржаних до почетка 1938. године разматрали могућности извођења радова неопходних за збрињавање и санацију манастира Бањске и Дечана, то јест за спречавање њиховог даљег пропадања.⁷¹

⁶⁹ Исти, *Споменици прошлости I*, 377–378; исти, *Комисија*, 366.

⁷⁰ *Исто*.

⁷¹ Исти, *Споменици прошлости I*, нав. место; исти, *Комисија*, 367.

Дакле, у међуратном периоду, када је реч о споменицима на Косову и Метохији, истраживачки и заштитни радови извођени су на комплексу Пећке патријаршије, у Бањској и Дечанима. По обиму највећи и најсложенији били су радови на архитектури и зидном сликарству пећких цркава 1931. и 1932. године. Они су, као и потоње збрињавање Светог Стефана у Бањској, спроведени, како је поменуто, под надзором Комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика и под стручним руководством Ђурђа Бошковића, личности која је деловањем на пољу заштите обележила трећу и четврту деценију XX века, а својим истраживањима највише допринела бољем познавању споменика српске прошлости.⁷²

Почетком XX века Пећка патријаршија била је у веома лошем стању – покривена малтером из познијег времена (сл. 377, 378), док јој је стабилност била угрожена великим пукотинама по зидовима

⁷² О Ђурђу Бошковићу в. Чанак-Медић, *Ђурђе Бошковић*, 169–187.

Сл. 388. Свети арханђели код Призрена, преношење археолошких налаза из Душанове задужбине у Куршумли-хан у Скопљу

и сводовима. Под надзором Комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика и Бошковићевим стручним руководством, заштитни радови изведени су 1931. и 1932. године (сл. 380, 381). Пећки комплекс је заштићен од даљег пропадања, а током његовог испитивања дошло се до сазнања о првобитном изгледу, просторним решењима и етапама у грађењу пећких сакралних објеката. Нове спознаје о црквама Пећке патријаршије измениле су дотадашња мишљења. Бошковић је открио првобитну припрату (сл. 382), за коју се раније веровало да је у целини била саграђена у време патријарха Макарија, те утврдио да на фасадама пећких црква постоје сликани орнаменти и остаци црвеног фасадног малтера. Такође, претпоставио је – што су каснија истраживања и потврдила – да је некада постојао попречни зид између западног травеја наоса и првобитне припрате на месту садашњих пиластара у поменутој цркви, као и да су уз бочне зидове њеног наоса стајали параклиси. Приликом радова на

осигуравању пећког црквеног средишта првобитни живопис у куполи, поткуполном простору, апсиди и певницама цркве Светих апостола, главног храма, откривен је испод фресака из 1875. године (сл. 379). Радови Ђурђа Бошковића на заштити живописа у Пећкој патријаршији представљали су пионирске подухвате и били су веома значајни за развој конзерваторске струке у српској средини тога времена.

О већини својих радова на архитектури пећких грађевина Бошковић је писао и те текстове је објавио уз бројне теренске скице и фотографије. У њима је изложио драгоцене податке и о чишћењу и конзервацији зидног сликарства, односно детаљне информације о примењеним методама и средствима. Такође, образложио је решења која је применио приликом презентације живописа у унутрашњости храма.⁷³ На тај начин научна и стручна јавност била

⁷³ Бошковић, *Осигуравање*, 438–442; исти, *Рађ на ресторисању* (1931), 217–218, 228; исти, *Архитектонски извештаји* 1, 212–

је упозната са затеченим стањем и изведеним захватима на манастирском комплексу, а еминентни стручњаци тог времена Бошковићеве радове оценили су позитивно.⁷⁴

Црква Светог Стефана у манастиру Бањској, задужбина краља Милутина, почетак XX века дочекала је у незавидном стању (главни део храма био је претворен у џамију, а западни делови су служили као одаје за становање, сл. 18, 328). Године 1935. у Бањску је упућен Ђорђе Мано-Зиси, кустос Музеја кнеза Павла, и он је указао на веома лоше стање у којем се манастир налазио (сл. 383, 384), као и на чињеницу да је извештај број уломака архитектонске пластике узидан у оближње сеоске куће.⁷⁵ Залагањем музејске управе пет фрагмената бањске пластике пренето је у Београд и изложено у музеју (сл. 153) – у оквиру његове поставке они су недвосмислено указивали на неопходну обнову манастира.⁷⁶ Две године касније Комисија за чување и одржавање историјско-уметничких споменика предузела је извесне мере на осигуравању комплекса Бањске. Бошковић, који је имао прилику да рушевине Бањске снимити и испитати у два наврата – 1927. и 1930. године⁷⁷ – одређен је за припрему техничког елабората за осигуравање и евентуалну обнову тог манастира. Надлежној комисији Бошковић је предложио више решења, изражавајући склоност ка првом предлогу заштите, то јест ка конзервацији затеченог стања. Међутим, залагањем појединих чланова комисије, нарочито Александра Дерока, усвојено је друго решење, према којем су радови на Бањској изведени 1938/1939. године (сл. 385, 386).⁷⁸ Постојећи зидови су осигурани и на њима су подигнути нови до првобитне висине, а зарад истицања разлике између првобитних и обновљених делова храма додаци су изведени опеком. На тај начин цркви Светог Стефана враћен је њен првобитни спољни просторни облик, односно изведена

215, сл. 1–3; исти, *Рад на реставрацији* (1932), 258–259; исти, *Белешке*, 110, сл. 33; исти, *Споменици прошлости III*, 542–544; исти, *Осигуравање и реставрација*, 91–162, сл. 1–70.

⁷⁴ Millet, *L'église patriarcale*, 350–355; Месеснел, Ђ. *Бошковић, Осигуравање и реставрација*, 232–235.

⁷⁵ Прерадовић, *Истраживања и снимања средњовековних споменика*, 87–88; *Музеј кнеза Павла*, 150–151, нап. 58 (Д. Прерадовић).

⁷⁶ Иста, *Истраживања и снимања средњовековних споменика*, 87–88; *Музеј кнеза Павла*, 150–151, нап. 58 (Д. Прерадовић).

⁷⁷ Бошковић, *VII. Извештаји*, 215–218; исти, *Извештај*, 168–171.

⁷⁸ Исти, *Пред радом*, 217–229, сл. 1–10.

је „заштитна конструкција над преосталим деловима католиконе“.⁷⁹ Приликом обезбеђивања Бањске Бошковић је поступио другачије него у Пећи⁸⁰ и избрани концепт збрињавања Милутинове задужбине он је касније, супротно почетном становишту, сматрао најисправнијим решењем.⁸¹

Најзад, захваљујући финансијским средствима која је издвојила Комисија за чување и одржавање историјско-уметничких споменика, а по пројекту архитекте Момира Корунчића, године 1934. започети су опсежни санациони радови на католикону манастира Дечана. Обезбеђени су темељи цркве и њене фасаде, те замењени оштећени камени клесани украси. Постављањем новог кровног покривача радови су окончани пред почетак Другог светског рата у Југославији 1941. године.⁸² Будући да се с Корунчићевим елаборатом комисија није у потпуности сложила, његова концепција и самостално ангажовање на обезбеђивању дечанског храма Вазнесења Христовог били су оштро критиковани.⁸³

Ако се све речено има у виду, може се закључити да се између два светска рата на обнови споменика ипак „доста радило и постигло, чак много више него што су објективни услови омогућавали“,⁸⁴ а „напорима појединаца су превладаване неподобности услова и средине, да би, упркос лошим околностима, остварени резултати надмашили могућности“.⁸⁵ Почетак Другог светског рата грубо је прекинуо сваки озбиљнији рад на истраживању и заштити споменика у читавој Југославији, па и на Косову и Метохији. Заправо, тада је наступио још један у низу трагичних периода њиховог страдања.

⁷⁹ Чанак-Медић, *Ђорђе Бошковић*, 180.

⁸⁰ Стојаковић, *Обнова споменика*, 264, 265; Чанак-Медић, *Ђорђе Бошковић*, 179–180.

⁸¹ Бошковић, *Прва сојска искупица*, 26. Услед другачијег односа према градитељском наслеђу и својствима културних добара него до тада, у другој половини XX столећа променио се став стручне јавности о радовима изведеним у Бањској. Наиме, оцењено је да је над остацима цркве Светог Стефана подигнута неодговарајућа заштитна конструкција. Уп. Чанак-Медић, *Ђорђе Бошковић*, 180; иста, *Обнова црквених грађевина*, 299–300.

⁸² Кадијевић, *Грађевинска делатност Момира Корунчића*, 126, 129–151; исти, *Рад архивске Момира Корунчића*, 183.

⁸³ Бошковић, *Комисија*, 370; исти, *Стање средњовековних споменика*, 99; Стојаковић, *Обнова споменика*, 262, нап. 15.

⁸⁴ Стојаковић, *Обнова споменика*, 261.

⁸⁵ *Исти*, 265.

